

Е.Н. Ермұқанов¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, ertukan_erkin@mail.ru

1916 ЖЫЛҒЫ 25 МАУСЫМДАҒЫ ЖАРЛЫҚТЫҢ ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне түрткі болған патша жарлығының жариялануы ұзақ жылдар бойы жоғарғы билік өкілдері арасында сан мәрте талқылаулардан өткен болатын. Алғаш бірінші дүние жүзілік соғысқа дейін, яғни 1910 жылы қозғалса, бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында елдегі қалыптасқан жағдайға байланысты бірнеше рет әскери министрлікте, Министрлер Кеңесінде, Мемлекеттік думада, мемлекеттік Кеңестерде талқыланды. Талқылауларда әскери міндеткерліктен босатылған империяның қол астындағы отар халықтарды «қандай формада шақырамыз, әлде әскери салықпен алмастырамыз ба?», - дей келе, ақыры 1915 жылы әскери салық енгізілген болатын.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы екі жылындағы сәтсіздіктер, көптеген адам шығыны, майданға алынғандардың орнын басатын еңбек ресурстарына қажеттілік қосымша жұмыс күшін талап етті. Әскери міндеткерлік мәселесі тағы да күн тәртібіне шықты. Миллиондаған еңбек қолын қажет еткен жағдай тиісті министрліктерді қалай болғанда да көп көлемдегі адам күшін тартуға мәжбүрледі. Әскери министрлік бұрын қозғалған әскери міндеткерлік, реквизицияны қайта көтеруіне тура келді. Жоғары билік өкілдері қол астарындағы «бұратана» халықтарына «саяси сенімсіздік» танытып, қолдарына қару беруден қаймыққандықтан бұл мәселені қайта-қайта кейінге қалдырып келген еді. Тіпті әскери министрліктің 1915 жылғы қарашадағы заң жобасын да Министрлер Кеңесі осы жылдың желтоқсан айында кері қайтарады. Ақыры 1916 жылдың жазында майдандағы ахуал күрделене түскенде мамыр, маусымда шарасыздықтан үкімет басшысы, әскери министр және ішкі істер министрінің орынбасарлары ортақ шешім қабылдауларына тура келді. Министрлер Кеңесі мәжілістерінің ерекше журналында сақталған жазбаларда тыл жұмысына алу жарлығы туралы шешімді премьер-министр Штюрмер, әскери министр Шуваев, Ішкі істер министрінің орынбасары Куколь-Яснопольскийлердің қабылдағаны жөнінде нақты мәліметтер сақталған. Бұл арнайы қабылданған жаңа заң емес, бұрынғы «реквизиция» туралы әскери қаулы Жинағы негізге алынып, жарияланды. Жарлық Мемлекеттік думаның қолдауымен жарық көрмей, Шуваевтың Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясының төрағасы Н.К. Муравьевке берген жауабында атап көрсеткеніндей елге телеграмма арқылы жеткізілді. Кеңестер мен мәжілістерде аймақтардан бұл шақыруға жергілікті тұрғындардың көзқарасына қатысты мәлімет жинау қажеттігі туралы пікірлері де аяқ асты етілді. Отаршыл билік өкілдері Жарлықты шұғыл түрде жүзеге асыруды қолға алды.

Түйін сөздер: әскери міндеткерлік, «бұратана», тыл жұмысы, жарлық, көтеріліс.

Ермұқанов Е.Н.¹

¹ кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы,
ertukan_erkin@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ОПУБЛИКОВАНИЯ УКАЗА ОТ 25 ИЮНЯ 1916 г.

Аннотация

Провозглашение царского указа, спровоцировавшего национально-освободительное восстание в Казахстане в 1916 году, долгие годы обсуждалось в высших органах власти. Впервые он был провозглашен в 1910 году, перед Первой мировой войной, и несколько раз во время Первой мировой войны. В Совете министров, в Государственной Думе, в Государственных советах. В ходе дискуссий в 1915 году окончательно был введен военный налог, в котором говорилось: «В какой форме мы

называем колонизированные народы империи, которые были освобождены от уплаты налогов» службу в армии или заменить их на военную пошлину?"

Неудачи первых двух лет Первой мировой войны, высокая человеческая жертва и необходимость в людях для замещения тех, кто был на фронте, потребовали увеличения людских ресурсов. Вопрос о воинской повинности снова был на повестке дня. Минобороны пришлось реанимировать реквизицию. Вопрос неоднократно откладывался властями из-за «политического недоверия» к «туземным» народам и нежелания сдавать оружие. Даже ноябрьский законопроект 1915 года о Министерстве обороны был отклонен Советом министров в декабре этого года. Наконец, летом 1916 года, когда ситуация на фронте осложнилась, в мае и июне премьер-министр, военный министр и заместитель министра внутренних дел должны были принять совместное решение. Записи, которые ведутся в специальном журнале Совета министров, содержат подробную информацию о том, что решение о приеме на работу приняли премьер-министр Штюрмер, министр обороны Шуваев и заместитель министра внутренних дел Куколь-Яснопольский. Это был не новый закон, а сборник военных указов о бывшей «реквизиции», на встречах также обсуждалась необходимость сбора информации в регионах о мнениях местных жителей по этому призыву. Представители колониальных властей немедленно приступили к реализации Указа.

Ключевые слова: воинской повинности, «туземец», тыловая работа, указ, восстание.

E.N. Ermukanov¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ermukan_erkin@mail.ru

FROM THE DATE OF PUBLICATION OF THE DECREE OF JUNE 25, 1916

Abstract

The proclamation of the tsarist decree, which provoked the national liberation uprising in Kazakhstan in 1916, was discussed for many years among the highest authorities. It was first launched in 1910, before the First World War, and several times during the First World War., In the Council of Ministers, in the State Duma, in the State Councils. In the discussions, the military tax was finally introduced in 1915, saying, "In what form do we call the colonized peoples of the empire, who were exempted from military service, or replace them with a military tax?"

The failures of the first two years of World War I, the high human cost, and the need for manpower to replace those on the front called for more manpower. The issue of conscription was once again on the agenda. forced. The Ministry of Defense had to revive the requisition. The issue has been repeatedly postponed by the authorities because of "political distrust" of the "whirlwind" peoples and the reluctance to hand over weapons. Even the November 1915 bill of the Ministry of Defense was rejected by the Council of Ministers in December this year. Finally, in the summer of 1916, when the situation on the front became more complicated, in May and June, the Prime Minister, the Minister of War and the Deputy Minister of the Interior had to make a joint decision. Records kept in a special journal of the Council of Ministers contain detailed information that the decision to hire was made by Prime Minister Sturmer, Minister of Defense Shuvaev, and Deputy Interior Minister Kukol-Yasnopolsky. This was not a new law, but a collection of military decrees on the former "requisition". The meetings also discussed the need to gather information from the regions on the views of local residents on this call. Representatives of the colonial authorities immediately began to implement the Decree.

Keywords: conscription, "whirlwind", rear work, decree, uprising.

Кіріспе. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске түрткі болған «25 маусым жарлығының» мәніне жекелеген авторлар болмаса күні бүгінге дейін зерттеушілер тарапынан жеткілікті назар аударылмай келеді. Зерттеушілер арасында оны «Жарлық» емес «повеление» деушілер де кездеседі. Патша жарлығы Мемлекеттік дума тарапынан тиісті қуаттау алмаса да үкімет басшысы мен соғыс министрінің мақұлдауымен жүзеге асырылған заңсыз жариялану болғандығын нақтылау аса өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақала тарихи сабақтастық арнасында деректерді салыстырмалы талдау әдістері мен басқа да тәсілдер арқылы тарихи шындықты айқындауға күш салынды.

Талқылау. Патшаның 1916 жылғы 25 маусым жарлығының дайындалу тарихымен тарихшы-ғалымдар Х.Турсунов, А.Панфиловтар айналысып, проблеманың шетін аспектілерін өз зерттеулерінде көтерген болатын.

Зерттеу нәтижелері. Патша жарлығының ұзақ уақыт бойы түрлі деңгейдегі мемлекеттік органдарда талқылануы жүйелі түрде хронологиялық сабақтастықта сараланады.

Қорытынды. Мақалада жарлыққа негіз етіп алынған империяның бұрынғы заңдарының мән-мағынасы ашылып, оған жергілікті аймақтардың көзқарасы, ұсыныстары ескерілмей іс-жүзіне асырылғаны баса көрсетіледі

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске тоқталғанда ең алдымен оған түрткі болған тыл жұмысына алу жарлығы қандай мақсаттан туындады және ол қалай жарияланды деген мәселеден айналып өте алмаймыз.

Патша үкіметінің құзырлы органдарын ұзақ жылдар бойы қол астындағы «бұратана» халықтардың әскери міндеткерлік атқармауы қатты ойландыра бастады. Жергілікті халық жоғарғы билікті қосымша күш ретінде де ерекше қызықтырды. Бір жағынан олардың орталық өкіметке деген салқындығы да мазалай бастады. Осы уақытқа дейін қазақтарды әскери міндеткерліктен босату саяси мотивтермен түсіндіріліп келгендіктен, әскери министрлік «бұратаналарды» әскер қатарына алу ертерек және қауіпті деп есептеді. Сол себепті үкімет қол астындағы халықтардың қолына қару беруден қатты қаймықты.

Патша үкіметі қол астындағы отар халықты ұзақ уақыт әскери міндеткерліктен босатуды зиян деп есептеп, олардың бұл жеңілдікті тиісті нәрсе деп қабылдап қалуына да алаңдады. Өйткені жергілікті халықтың көзқарасы отаршыл билікке онсыз да жеккөрінішті пиғылда болатын. Міне осындай көңіл күйді аңғара бастаған патша үкіметі империялық саясатын жүргізгенде қазақтардың қарсылық ауанына қарамастан әскери міндеткерлік енгізуді қолға алуды ойлады.

«Бұратаналарды» әскери міндеткерлікке тарту мәселесі орталықта 1910 жылдан қозғала бастады. Мұндай мәселе алғаш әскери министрлікте өткен кеңестерде көтерілді. Бұл кеңестердің нәтижесінде мынадай ортақ қортындыға келді: «Қырғыздардың (қазақтардың Е.Е.) әскери міндеткерлік өтеуді ықтиярсыз қабылдайтынын, өйткені олар өздерін бұл міндеттен мәңгілік босатылғанбыз деп санайтынын және көпшіліктің осындай түсінікті ұстанатынын, мұндай жағдайда қазақтарды әскери міндеткерлікке алу олардың өкіметке қарсы бас көтерулері мен толқуын туғызбай қоймайтынын, сондықтан да аталмыш ситуацияларды ескере отырып, әскери міндеткерлікке алу қажет және уақтылы деп атап көрсетті [1,6].

Жоғары билікке жергілікті халықты тыл жұмысына алу қажеттігі жөнінде кадет және кара жүздіктер партиялары мен кейбір чиновниктер де өз ұсыныстарын білдірді. Патшаның бұл ұсынысты қабыл алып, әскери күшті «бұратаналардан» толықтырғысы келгенімен саяси тұрғыдан қауіптенді. Оның үстіне ел арасына өкіметтің әскери міндеткерлікті енгізу мүмкіндігі жөніндегі қауесеті қалай тарады, солай тиісті орындардан оның қаншалықты шындық екенін сұрап, мазалай бастаған. Тіпті өздерінің бұл міндеткерліктерден бас тартып, Қытай асатындықтарын да мәлімдеген [2,9].

Патша үкіметі соғыстың бастапқы жылдары «бұратаналарды» шақыруды қоя тұрып, оны әскери салықпен ауыстыруды қолайлы көрді. Алайда соғыстың алғашқы кезіндегі сәтсіздіктері, көптеген адам шығыны 1915 жылы Мемлекеттік дума және мемлекеттік Кеңес мүшелерінің үкіметтің «бұратаналарды» әскерге тартуды шұғыл қолға алу қажеттігіне назар аудартады [3,1].

1915 жылы мамырда өткен мемлекеттік Кеңесте бұрын әскери міндеткерлік атқармаған халықтардың бір бөлегін тарту мәселесі жөніндегі әскери министр ұсынған заң жобасын қарайды [4,25]. Бұл мәселе осы жылдың 14 маусымында императордың төрағалығымен Ставкада өткен министрлер Кеңесінің мәжілісінде де көтеріліп, әскери міндеткерліктен босатылған халықтарды тандап тартуды бастау тағы да қозғалады.

Заң жобасында империяның орыс емес халықтарының әскери міндеткерліктен босатылуының негізгі үш себебі: саяси сенімсіздігі, орыс тілін білмеуі және әлсіз денсаулығы келтіріледі. Сондықтан ешкімді шақырмау емес, броньды кім үшін сақтауды айқындап алуға маңыз береді [5, с.29].

Кеңес заң жобасын негізінен мақұлдағанмен оны заң шығарушы орган қолдауымен енгізудің қажеттігіне тоқталды. Және бұл мәселені талқылауда кеңеске қатысушылар жергілікті жерлерден қосымша деректер мен мәліметтер жинауды, оны жүзеге асыруда күдік тудырып алмай, сақтану керектігіне баса назар салады [6, с.27].

1915 жылы қарашада Мемлекеттік думаға әскери министрліктің «осы уақытқа дейін босатылған халықтардың бір бөлегін әскери міндеткерлікке тарту туралы» толықтырылған заң жобасы түсті. Министрлік орталықтың шеткергі аймақтар үшін әскери міндеткерлік атқаруы әділетсіз деп есептеді.

Министрлер Кеңесінің қаулысымен әскери міндеткерліктің қажеттігі мақұлданып, мәліметтер жинақтауда мыналарды басшылыққа ала отырып, төмендегілерді анықтауды тапсырады: Біріншіден, әскерге алынатындардың тізімін жасауға басшылық жасайтын жергілікті әкімшіліктің төменгі шенді

өкілдерін қатыстыруды; екіншіден, «бұратаналарды» шақыруда жергілікті халықтың наразылығынан да сақтануды ескертіп, өлкелерде көтеріліс бола қалған жағдайда оны жүзеге асыруда полиция және әскери күштердің жеткіліктілігін тексеріп, нәтижесін хабарлауды міндеттейді [7, с.181-183].

1915 жылдың 27 қарашасында министрлер Кеңесінде заң жобасы тағы да қаралды. Министрлер Кеңесі әскери министрліктің ұсынысын ішкі істер министрінің жасырын жолдармен жинаған қосымша мәліметтеріне негізделген, осыған қатысты жан-жақты пікірлерін ұсынғанша кейінге қалдыруға қаулы етті. Сол себепті 1915 жылы 22 желтоқсанда заң жобасын Бас штаб қайтарып алады. Осыған орай Ішкі істер министрлігі жанындағы әскери міндеткерлік басқармасы өлке басшыларына қосымша мәліметтер хабарлауды жүктейді.

Екі жылға созылған соғыстағы көптеген адам шығыны жаңа ресурстарды талап етті. Майданға қолына қару ұстай алатындардың бәрі алынды. Ал олардың орнын ауыстыратын қосымша еңбек күші үкіметті қатты мазалады.

1916 жылдың жазында (мамырда, 3,6 және 14 маусымда) Ставкада майдан маңындағы жерлерде қорғаныс құрылыстары жұмыстарын жүргізу туралы кеңес өтеді. Кеңесте 1 миллион адам алу керектігі анықталды. Әскери міндеткерлік атқармайтын халықтардан жалпы көлемі 550 мың адамды құрайтын жұмысшылар жасағын құру көзделді.

Мобилизация «армия үшін қажетті адам күшінен туындағанын, ал олар арнайы жұмысшы жасағы ретінде алынатындықтан әскери министрліктің заң жобасындағы күдікті бәсеңдетпек» деп атап көрсетеді [8, с.29].

Ішкі істер министрлігінің міндеткерлік басқармасы Түркістан генерал-губернаторлығына 1916 жылы 6 маусымда жолдаған құпия хабарламасында заң жобасын министрлер Кеңесі принципінде қолдағанын, бірақ қосымша мәліметтер жинау қажеттігіне назар аудартады. Сонымен қатар басқарма генерал-губернатордан бұратаналарды шақыруда қандайда бір қиыншылықтан қауіптену қажет пе деген сауалға да жауап беруді сұрайды. Сауал әдептілік үшін қойылған болуы керек. Түркістан әкімшілігінің ой елегінен өткізіп, саралаған жауабына қарамастан шешім қабылданған болатын.

Бұл шешімнің қалай қабылданғанын Ресей империясының бұрынғы әскери министрі Д.С. Шуваев 1917 жылы 11 қазанда Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясына берген жауабында баяндап береді.

«Ставка қалай болғанда да 1 миллион адам жұмысшы табуды және армияға 300 мың адамды қосымша мобилизациялауды талап етті. Европалық Россияда ондай адамды реквизициялай да мобилизациялай да алмайтын еді. Әскери министрдің сөзінше ол бұл миллионды беру үшін «қандай да бір көзсіз» (көз деп отырғаны Түкістан мен Далалық өлке тұрғындары Е.Е.) айналып өте алмайтын. Жоғарғы бас қолбасшының штаб бастығы генерал М.В. Алексеев бастаған Ставкамен «қарқынды саудасы» басталды. Компромисті цифр 400 мың жұмысшыға тоқтады. Бірақ оларды қайдан алу керек?

«Бұратаналарды әскери міндеткерлік өтеуге тарту туралы» көптен бергі заңды еске түсірдік. Алайда барлық мүдделі тараптар бұл мәселені кейінге қалдыру қажет деп тапты» [9, с.40].

Әйтсе де Шуваевтың тергеуде еске алғанындай «қалай болғанда да бұл жұмысшыларды алу керек» болды.

Ставадан оралысымен Шуваев министрлер Кеңесінің төрағасы Б.В. Штрюмердің рұқсатымен өзіне ішкі істер министрі міндеті қызметін атқарушы С.А. Куколь-Яснопольскийді, Бас штаб бастығы генерал П.И. Аверьяновты жинап, «маған сілкілейсіңдер ме, қалай болғанда да жұмысшы керек, онсызбіз кампанияда ұтыламыз.Түркістан, сонан соң Сібір әскери қолбасшысының әрбір округі аумағында жұмысшыларды шақыруға құқылы болса, енді құқылы» дейді [10, с.40].

Д.С. Шуваев тергеуде қабылданған жарлықтың жаңа заң еместігін, бұл бұрын қабылданған реквизиция туралы заң екендігін, осының шеңберінде тыл жұмысына жаңа жұмысшыларды алмақ болғанына үнемі екпін жасайды. Басқаша айтқанда 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлық қолданыстағы заң шеңберінде қабылданбай, өзінше жаңа заң болды, оны Мемлекеттік дума мен мемлекеттік Кеңесте талқылап, қуаттамай қабылдауға ешкімнің құқығы жоқ болатын.

Сонымен, Кеңес әскери міндеткерлікті енгізу туралы заңды немесе ерекше шақыруды қабылдамай реквизиция туралы әскери қаулы Жинағының 18 кітабы VI тарауы 139 бабы негізінде жұмысшы алу жөніндегі тұжырымға келді. Бірақ бұл бап «реквизиция» түсінігін ғана анықтайтын, тұрғындардың әкімшілік-территорияларына қатыстылығына қолданатын «жергілікті» терминін ұғындыратын. Заңның бұл бабында: реквизиция армия қажетін қанағаттандыру үшін керек-жарағын тұрғындардың қандайда бір жергілікті құралдарын күштеп алу, осыған орай әскери жағдайға байланысты жергілікті тұрғындардың қандайда бір жұмысты атқаруы үшін киімінің міндеттілігі еді. Бұл арада «жергілікті» ұғымын Ставка тұрғындарға қатысты емес, билікке қатысты түсінді. Яғни, вертикальды әкімшілік басқарудың жүзеге асырылуы жөнінде болып отыр [11, с.61].

Енді жарлықты шақыру және тыл жұмысына алынатындарды жөнелтуге кім құзырлы және ол қалай жүзеге асырылғанына келейік.

Әскер қолбасшысының шақыру құқығы болғанымен жөнелтуге құқығы болмады. Жөнелту бас қолбасшының (императордың) әскери ведомоствоға құқық беруі арқылы жүзеге асырылды. Бұл жөнінде Д.С. Шуваев тергеуге берген жауабында былайша баяндайды: «Оларды әскер қолбасшысы шақыра алды, ал жөнелтуге майданның бас қолбасшысы әскери ведомоствоға құқық берді. Сол себепті меніңше мұнда ешбір жаңа заң болмады. Сонан соң, аса қажеттіліктен, мұны қалай болғанда да іске асыру керек болды. ...Менің о бастағы ұстанымым жұмысқа наряд-реквизиция болатын. ...Мені тығырыққа тіреді. Алғашқыда ставкада көптеген пікірлер болды, ал мұнда ешбір үмітсіз және болашаққа болжаусыз жұмысшыларды реквизициялау шеңберінде қарастыруға тура келді. Және мен де бұған реквизиция ретінде қарадым [12, с.62].

Тыл жұмысына реквизициялау туралы мәселе 1916 жылы 24 сәуірде туындағанымен ол Министрлер Кеңесінің 3,6 және 14 маусымдарында өткен мәжілістерінде шешілді. Аталған мәжілістерде сөз алған чиновниктер аталған проблемаға қатысты көзқарастарын да ашық баяндады: «Жергілікті халықтардың әскери қызмет жайындағы пікірлерге теріс қарауы олардың белгілі дәрежеде орыс мәдениетін жат тартып қалғандығынан болуы керек. Бұл өгейсінуді жоятын, оларды біртіндеп орыспен жақындастыратын, саяси көзін ашатын басты құрал-әскери міндеткерлік. Қазақ жастарын әскерден өткізу арқылы біз олардың тұрмыстық, салт-саналық тұйықтығын жоямыз, білім береміз, сөйтіп ортақ отаны Ресейге деген, Ресей өкіметіне деген азаматтық сезімін оятамыз. Егер бұл мәселеде шылбырды босатыңқырап жіберсек, бізбен жергілікті халықтың арасындағы айырылым ұлғая түседі. Қазірдің өзінде жат жұрттарды әскерге алуда әділетсіздік жібердіндер деген шағымдар әскери министрлікке жолданып қалады. Егер біз қазақты әскери міндеткерліктен босатсақ, Сібірдегі басқа да жат жұрттық жөнінде арамтер болып қалуымыз мүмкін. Ақырында көшпелі тіршілікпен Ресейден жырақтап жүру қазақтарға тек ыңғайлы болып, мұнан кейін де осы салтқа, осы көзқарасқа табан тіреп тұрып қалу қаупі бар» [13]. Мұндай ұстанымның тыл жұмысына алу жарлығының жарық көруінде белгілі бір ықпалы да болмай қалған жоқ. Бұл туралы «министрлер Кеңесінің ерекше журналындағы» жазбаларында да сақталған.

Сонымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске түрткі болған жарлықтың жариялануында басты шешімді кімдер қабылдады және ол қалай жүзеге асырылды? Мұны тағы да Д.С. Шуваевтың Уақытша үкіметтің төтенше тергеу комиссиясының төрағасы Н.К. Муравьевке берген жауабынан анық аңғарамыз:

«Муравьев: – Какое же участие в испрошении этого закона принимал министр внутренних дел и председатель совета министров?

Шуваев: – Нужно было решить вопрос больше военный относительно этих рабочих в пределах театра войны... и поэтому порешили, что я должен испросить высочайшее соизволение.

Муравьев: – Это порешили где и с кем?

Шуваев: – Штюрмер, я и Куколь-Яснопольский.

Муравьев: – Куколь-Яснопольский как исполняющий обязанности министр внутренних дел?

Шуваев: – По отбыванию воинской повинности.

Муравьев: – Штюрмер и вы это решили?

Шуваев: – Да. Доклад с общего согласие был, я давал прочитать»

Ол жарлықтың жүзеге асырылуы туралы да жауабында ашық айтады.

Муравьев: – Что Штюрмер, обязанный согласно этого повеления с вами сговориться и относительно возраста, и относительно порядка исполнения этого повеления, сам дал телеграфное распоряжение о проведении в исполнение этого высочайшего повеления?

Шуваев: – Теперь неудобно говорить. Если бы Штюрмер был жив, я бы свободнее говорил. Послал телеграмму, а потом за нее ухватились [14, с.63].

Көп ұзамай 1916 жылдың 25 маусымында 19 бен 43, кейін 19 бен 31 жас аралығындағы Астрахань мен Сібір губерниясындағы, Терек, Кубань облыстары, Закавказьедегі және Орта Азия мен Қазақстандағы жергілікті халықтарды тыл жұмысына алу Жарлығы ел арасына ілезде-ақ тарап кетті. Міне осыдан кейін отаршыл әкімшілік өкілдері бұл мәселені асығыс түрде іске асыруға кірісті.

Жоғарыда баяндалғандарды түйіндей келе, Жарлықтың жарық көруінің жағдайларын, шешімнің кімнің бастамаларымен, қандай жауапты органдардың атсалысуымен қабылданғанын және оны билік өкілдерінің шұғыл жүзеге асыруды қолға алғанын көреміз. Ал бұл Жарлық бүкіл қазақ даласын шарпыған ұлт-азаттық көтеріліске әкелген еді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер:

1. РМТА(Ресей мемлекеттік тарихи архиві), 1276-қ, 11-т, 89-іс, 6-п.

2. Сонда,9-п.
3. Сонда,400-қ,79-іс,1-п.
4. Сонда,1276-қ,11-т,89-іс,25-п.
5. Восстание 1916 года в Туркестане:документальные свидетельства общей трагедии: сб.док. и материалов /МГУ им. М.В. Ломоносова,Ин-т всеобщ.истории РАН (сот.,авт.предисл., вступ. ст.и коммент.Т.В.Котюкова). – М.:Марджани,2016. – С.29.
6. РМТА, 1276-қ,11-т,89-іс,27-п.
7. Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент,1962.
8. РМТА,1276-қ,11-т,89-іс,29-п.
9. Восстание 1916 года в Туркестане:документальные свидетельства общей трагедии: сб.док. и материалов /МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т всеобщ.истории РАН (сот., авт.предисл., вступ. ст.и коммент.Т.В. Котюкова). – М.:Марджани,2016. – С.40.
10. Сонда. – С.40.
11. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года / Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер,движущие силы, уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.61.
12. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.62.
13. Ана тілі газеті.1992, 13 ақпан
14. Панфилов А. К истории Указа от 25 июня 1916 года // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер,движущие силы,уроки (Материалы Международной научно-теоретической конференции. – Алмат,1996,18 октября). – С.63.

References:

1. RSHA (Russian State Historical Archive), 1276, vol. 11, case 89, item 6.
2. Then, 9 p.
3. Then, 400, case 79, item 1.
4. Then, 1276, item 11, case 89, item 25.
5. The uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of a common tragedy: Sat.Doc. and materials / Moscow State University named after MV Lomonosova, Institute of General History of the Russian Academy of Sciences (сот., авт.предисл., вступ. ст.и коммент. TV Kotyukova). – М.: Marjani, 2016. – P.29.
6. RSHA, 1276, 11, case 89, item 27.
7. Tursunov HT Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan. – Tashkent, 1962.
8. RSHA, 1276, item 11, case 89, item 29.
9. Uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of a common tragedy: Sat.Doc. and materials / Moscow State University named after MV Lomonosova, Institute of General History of the Russian Academy of Sciences (сот., авт.предисл., вступ. ст.и коммент. TV Kotyukova). – М.: Marjani, 2016. – P.40.
10. Then, – p.40.
11. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 / National liberation movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 1, 1996, October 18, 1996).
12. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 // National Liberation Movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 6, 1996, October 18, 1996).
13. Mother tongue newspaper. February 13, 1992
14. Panfilov A. History of the Decree of June 25, 1916 // National Liberation Movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons (Materials of the International Scientific-Theoretical Conference. – Almaty, October 6, 1996, October 18, 1996).